

MONIKA SUŁKOWSKA

Uniwersytet Śląski *Katowice*

Percepcja, rozumienie i przyswajanie związków frazeologicznych¹

PERCEPTION, COMPREHENSION
AND PHRASEOLOGICAL STRUCTURE ACQUISITION

The main objective of this paper is to discuss the issue of perception, comprehension and well acquired phraseological structures that are perceived as idiomatic expressions. First, the author will investigate a spectrum of methods used in perception of idiomatic meanings. Then, the rising and directed character of this phenomenon as well as idiomatic structures will be described. Finally, the author will present the results of a wide range of research and analysis in the field of phraseological units and their acquisition.

1. Koncepcje dotyczące percepcji i rozumienia związków frazeologicznych

Rozważania dotyczące natury semantycznej frazeologizmów prowadzą nieuchronnie do wniosku, iż szczególną trudnością związków frazeologicznych jest ich znaczenie przenośne, figuratywne. Odbiór takiego znaczenia nie jest bezpośredni, ponieważ nie rządzi się ono prawami kompozycyjności, bądź addytywności, tak jak dzieje się to zwykle w przypadku typowych związków wyrazowych. Na gruncie psycholingwistyki szczególne zainteresowanie wzbudzają więc te związki frazeologiczne, które posiadają znaczenie metaforyczne, nie wynikające bezpośrednio ze znaczenia komponentów takiej struktury. Ta grupa frazeologizmów bywa określana mianem **związków idiomatycznych**. W ostatnich latach przetwa-

¹ Niniejszy tekst został opracowany w ramach prac naukowych finansowanych ze środków budżetowych na naukę w latach 2010-2012 jako projekt badawczy Nr NN104 057439.

rzanie języka figuratywnego, a w szczególności metafor i struktur idiomatycznych wzbudza zainteresowanie badaczy. Rozumienie i produkowanie tego typu wyrażeń i zwrotów wydają się samoczynne w języku ojczystym, ale już ich odbiór i używanie w języku obcym stanowią zwykle poważny problem, nawet dla zaawansowanych użytkowników. W psycholingwistyce termin „aktywacja” (*activation*) odnosi się do pobudzenia komórek mózgowych, które uaktywniają się w chwili, gdy użytkownik języka musi zrozumieć dany wyraz lub wyrażenie. Inaczej mówiąc, komórki neuronowe odpowiadające wyrazom, normalnie nieaktywne, ulegają pobudzeniu w czasie procesu rozumienia tych wyrazów i powodują uaktywnienie ich w pamięci. Proces rozumienia znaczeń figuratywnych, w tym rozumienie idiomatycznych związków frazeologicznych, nie są jednak już tak ewidentne. Pojawiają się więc pytania, jak przebiega przetwarzanie znaczeń przenośnych, czy przy ich rozumieniu następuje również aktywacja znaczeń dosłownych i jak te procesy zachodzą w czasie. Obecnie dysponujemy **kilkoma hipotezami rozumienia znaczeń idiomatycznych**, które ramowo przedstawiamy w dalszej części tekstu.

1.1. Modele nie – składnikowe

Jedną z pierwszych koncepcji nie-składnikowych był **model list mentalnych** (*idiom list hypothesis*), którego autorami są S. A. Bobrow i S. M. Bell (1973). Model ten postuluje, iż każdy użytkownik języka konstruuje w pamięci listę frazeologizmów funkcjonującą odrębnie od jego zasobu leksykalnego. Zgodnie z tą hipotezą każdy użytkownik napotykając na związek frazeologiczny wykonuje najpierw próbę jego interpretacji literalnej. Jeżeli nie jest ona jednak możliwa do przyjęcia w danym kontekście, jest on zmuszony do „poszukania” takiej struktury na swojej liście mentalnej. Np. zgodnie z tą hipotezą wyrażenie *biały kruk* byłoby najpierw interpretowane jako dosłowne określenie rodzaju ptaka w białym kolorze. Jeśli kontekst wykluczałby logikę takiego rozumienia, odbiorca musiałby poszukać całego wyrażenia na swojej liście mentalnej.

Koncepcja ta koreluje z hipotezą J. P. Searle’a (1979), według której rozumienie frazeologizmów jest procesem trzyetapowym:

- 1) Użytkownik języka odbiera znaczenie dosłowne wyrażenia lub zwrotu.
- 2) Weryfikuje, czy jest ono możliwe w danym kontekście.
- 3) Jeśli nie jest ono adekwatne do kontekstu, użytkownik szuka interpretacji przenośnej.

W konsekwencji hipoteza list mentalnych zakłada, że rozumienie dosłowne poprzedza zawsze interpretację przenośną i co więcej, rozumienie literalne jest zawsze procesem szybszym w stosunku do odbioru znaczenia figuratywnego. Niemniej jednak badania prowadzone później w zakresie rozumienia związków idiomatycz-

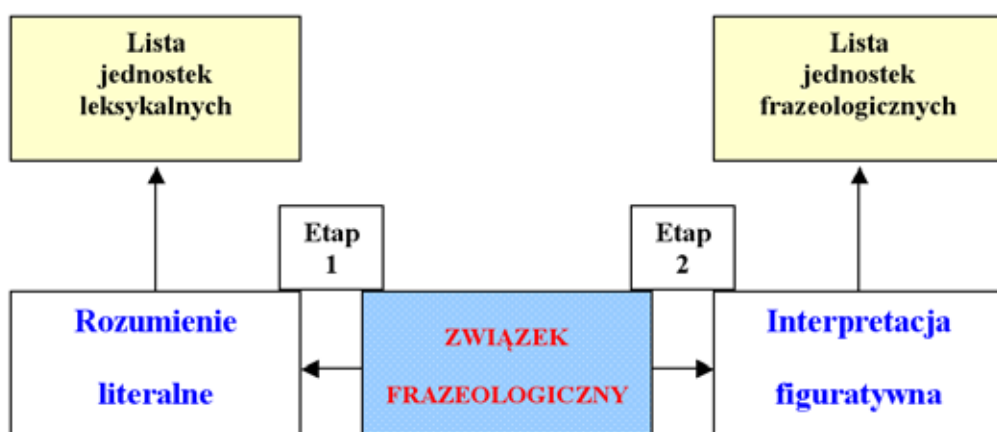
nych pokazują, iż niejednokrotnie interpretacja idiomatyczna następuje prędzej niż rozumienie dosłowne danej struktury, co podważa słuszność takiej hipotezy.

Druga z ważniejszych koncepcji nie – składnikowych to **model reprezentacji leksykalnej** (*lexical representation hypothesis*), którego autorami są D. Swinney i A. Cutler (1979). Badacze Ci twierdzą, iż związki frazeologiczne są przechowywane w pamięci razem z pozostałymi zasobami leksykalnymi. Funkcjonują one w pamięci tak jak „długie wyrazy”. Zasoby leksykalne składają się bowiem nie tylko z pojedynczych wyrazów, ale również ze struktur polileksykalnych, takich jak np. wyrazy złożone. W momencie zetknięcia się z wyrażeniem lub zwrotem idiomatycznym użytkownik języka odkodowuje znaczenie całości poczynając od początku struktury, co nierzadko jest procesem szybszym niż komponowanie sensu literalnego z poszczególnych elementów danego ciągu wyrazowego. Zgodnie z tą hipotezą użytkownik języka każdorazowo odtwarza z pamięci raz zapamiętany globalny sens frazeologizmu, tak jak dzieje się to przy odbiorze pojedynczych lub złożonych wyrazów. Przy opracowywaniu tej koncepcji D. Swinney (D. Swinney, 1979; W. Onifer i D. Swinney, 1981) wykorzystał do rozumienia wyrażeń idiomatycznych swoją teorię odbioru homonimów, a w szczególności homografów. Przy rozumieniu homonimów D. Swinney (ibidem) opowiada się za tzw. *hipotezą dostępu wyczerpującego*, według której od razu w chwili zetknięcia się z homonimem następuje automatyczne odblokowanie wszystkich możliwych interpretacji. Model reprezentacji leksykalnej zakłada równoczesną aktywację znaczenia literalnego i figuratywnego, choć późniejsze eksperymenty sprawdzające szybkość dostępu do znaczeń (R. Estill, S. Kemper, 1982) pokazują pewną dominację sensu figuratywnego. Zgodnie z tą hipotezą cytowane już wyrażenie *biały kruk* byłoby więc niezwłocznie rozpoznane przez użytkownika języka jako wyrażenie idiomatyczne o przenośnym, globalnym znaczeniu. Użytkownik, który przechowuje w pamięci taką strukturę obok pojedynczych wyrazów, przy każdorazowym kontakcie z tą strukturą dokonywałby jej całościowego odbioru.

Odmienne koncepcję nie – składnikową proponuje natomiast R. W. Gibbs (1980, 1986). Jego model nazywany jest **modelem dostępu bezpośredniego** (*direct access hypothesis*) i zakłada, że wyrażenia oraz zwroty frazeologiczne są rozumiane bezpośrednio, to znaczy już zanim cała konstrukcja zostanie poddana jakiegokolwiek próbie interpretacji literalnej. Elementy składowe struktury idiomatycznej, a więc wyrazy, które budują taką strukturę, nie uczestniczą w żadnym stopniu w komponowaniu znaczenia, ani też nie funkcjonują po to, aby brać je pod uwagę w interpretacji znaczenia figuratywnego. R. W. Gibbs (1986) twierdzi, że sens figuratywny jest zawsze aktywowany jako pierwszy i że interpretacja literalna danej struktury staje się możliwa dopiero wtedy, gdy znaczenie przenośne nie jest odpowiednie w danym kontekście. Model dostępu bezpośredniego zakłada zatem, że np. nasze wyrażenie *biały kruk* po pierwsze powoduje w pamięci akty-

wację sensu przenośnego. Również elementy składowe tego wyrażenia takie jak *biały* i *kruk* pojawiające się w innych konstrukcjach powodowałyby najpierw konieczność sprawdzenia ich ewentualnej interpretacji przenośnej. Koncepcja zaproponowana przez R. W. Gibbsa bywa określana jako model dominacji semantycznej, podczas gdy model reprezentacji leksykalnej nazywany bywa koncepcją dominacji składniowej. Model dostępu bezpośredniego może jednak budzić pewne zastrzeżenia, ponieważ zgodnie z tą hipotezą każdy wyraz wchodzący w skład jakiegokolwiek struktury idiomatycznej powodowałby konieczność przetworzenia po pierwsze jego znaczenia figuratywnego, a to wydaje się mało prawdopodobne ze względów ekonomii języka.

Wszystkie omówione powyżej modele nie-składnikowe można zilustrować za pomocą poniższych schematów:



SCHEMAT 1: MODEL LIST MENTALNYCH.



SCHEMAT 2: MODEL REPREZENTACJI LEKSYKALNEJ.



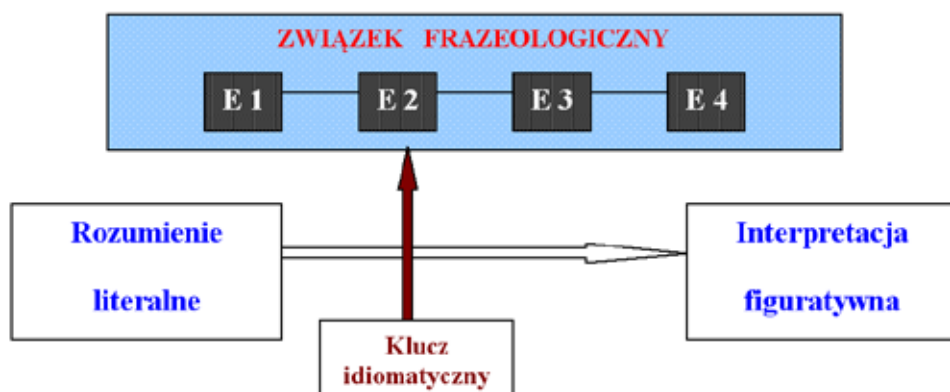
SCHEMAT 3: MODEL DOSTĘPU BEZPOŚREDNIEGO.

1.2. Modele składnikowe

Koncepcje składnikowe zakładają, iż znaczenia idiomatyczne są rozumiane równocześnie i ze współdziałaniem znaczeń dosłownych, które budują całą strukturę frazeologiczną.

Jedną z najważniejszych koncepcji składnikowych została zaproponowana przez C. Cacciari i P. Tabossi (1988) i nazywana bywa **hipotezą konfiguracyjną** (*key configuration hypothesis*). Model ten zakłada, iż użytkownik języka napotykając na strukturę idiomatyczną aktywizuje rozumienie literalne aż do momentu, gdy rozpozna frazeologizm. Moment rozpoznania struktury nazywany bywa *kluczem idiomatycznym*, ponieważ wiąże się ze słowem kluczowym związku idiomatycznego, które uruchamia w umyśle aktywację sensu przenośnego. Model ten łączy jednocześnie operacje semantyczne i składniowe. Procesy syntaktyczne umożliwiają dekomponowanie kolejnych wyrazów w danej strukturze, a równoległe procesy semantyczne pozwalają odkodowywać znaczenia dosłowne aż do chwili, gdy rozpoznają one, że struktura ma charakter idiomatyczny. W tym momencie wyrażenie lub zwrot figuratywny jest aktywowany w pamięci i odbiór literalny zostaje zatrzymany.

Przebieg odbioru frazeologizmów zgodny z hipotezą konfiguracyjną obrazuje poniższy schemat:



E1, E2, E3, E4 – KOLEJNE SKŁADNIKI LEKSYKALNE ZWIĄZKU FRAZEOLOGICZNEGO.

SCHEMAT 4: HIPOTEZA KONFIGURACYJNA.

Zatem np. zwrot taki jak *wpaść jak śliwka w kompot* byłby prawdopodobnie rozpoznany jako zwrot idiomatyczny na poziomie drugiego i/lub trzeciego elementu składowego. Od tego momentu cała struktura byłaby aktywowana w pamięci jako konstrukcja idiomatyczna. Jednocześnie odbiór dosłowny komponentów leksykalnych zostałby zatrzymany.

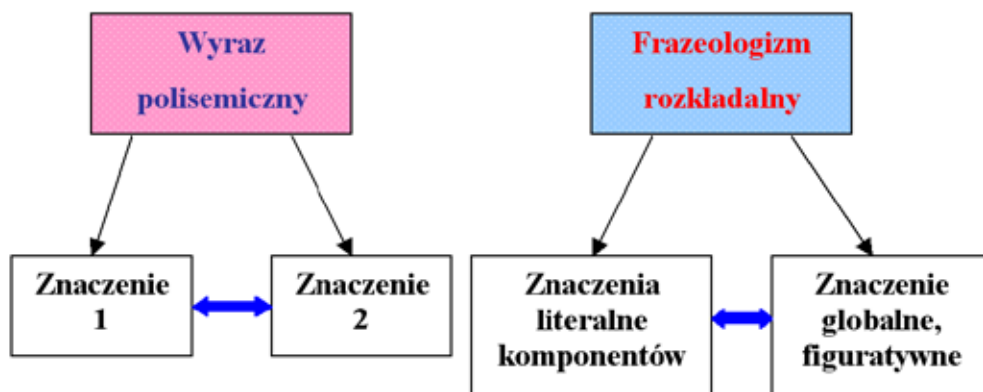
Implikacje hipotezy konfiguracyjnej były analizowane również przez innych badaczy. Eksperymenty opisane np. przez C. Brassard, S. Somesfalean i A. Toussaint (1998) z Uniwersytetu w Montrealu potwierdzają założenia tego modelu. Badania pokazały, że *słowo kluczowe* w strukturze idiomatycznej stanowi istotnie moment przełomu w dostępie do znaczenia przenośnego takiej struktury. Aktywacja *klucza idiomatycznego* sprawia, że od tego momentu cała struktura jest łatwo dostępna rodzimemu użytkownikowi języka. Czas lektury figuratywnej po *słowie kluczowym* jest także wydatnie krótszy w porównaniu z czasem, który byłby potrzebny na interpretację literalną.

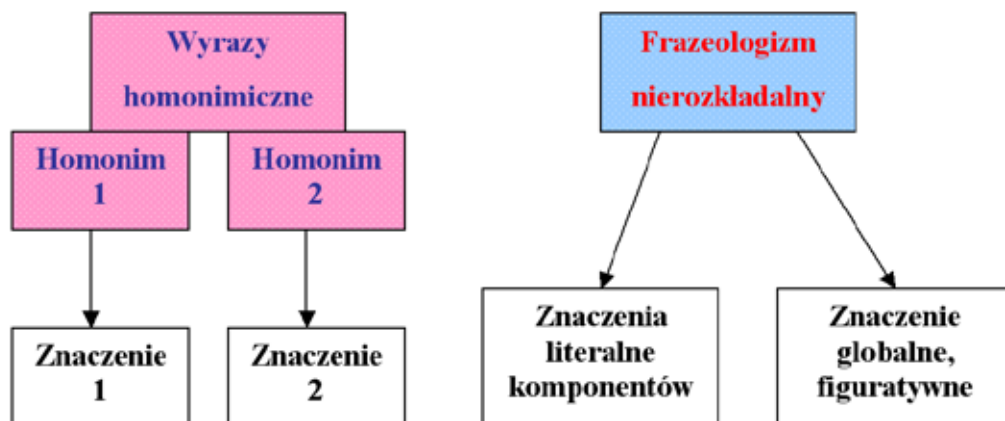
Model konfiguracyjny został później dopracowany i uszczegółowiony przez badaczy takich jak D. Titone i C. M. Connine (1994a,b). W swoich eksperymentach naukowcy ci zajmowali się przede wszystkim przewidywalnością znaczeń frazeologizmów na podstawie ich leksykalnych komponentów, a także literalnością oraz rozkładalnością tych znaczeń. Na podstawie przeprowadzonych badań D. Titone i C. M. Connine (1994a,b, 1999) dowodzą pewnej przewidywalności i rozkładalności frazeologizmów. Dzielią jednak wszystkie wyrażenia idiomatyczne na **struktury rozkładalne** czyli takie, w których sens dosłowny ułatwia zrozumienie znaczenia idiomatycznego, oraz na **struktury nierozkładalne**, a więc takie, które wymagają tylko interpretacji przenośnej. W pierwszym przypadku znaczenia

idiomatyczne są konstruowane właściwie na podstawie znaczeń dosłownych wyrazów, które komponują całą strukturę idiomatyczną. Przykładem struktury rozkładalnej byłby zwrot frazeologiczny *stawać na głowie*, w którym dosłowne rozumienie pomaga w interpretacji sensu przenośnego: stawanie na głowie to czynność trudna i nienaturalna dla człowieka, a więc oznaczać może robienie czegoś, co wymaga szczególnego wysiłku i zaangażowania. Natomiast przykładem struktury nierozkładalnej byłby zwrot *kopnąć w kalendarz*, w którym znaczenie dosłowne nie pomaga w całościowej interpretacji przenośnej.

D. Titone i C. M. Connine (ibidem) twierdzą, iż podział na frazeologizmy rozkładalne i nierozkładalne jest w pewnym sensie analogiczny do podziału na wyrazy polisemiczne i homonimiczne. Wyrażenia idiomatyczne nierozkładalne, podobnie jak homonimy posiadają semantycznie oddzielne znaczenia, natomiast struktury rozkładalne podobnie jak polisemy wykazują semantyczny związek pomiędzy poszczególnymi znaczeniami. W przypadku związków frazeologicznych każdorazowo chodzi oczywiście o związek pomiędzy znaczeniem globalnym a sensem poszczególnych komponentów.

Analogię zachodzącą między polisemami a frazeologizmami rozkładalnymi oraz homonimami a frazeologizmami nierozkładalnymi można pokazać za pomocą poniższych schematów:





SCHEMATY 5: FRAZEOLIZMY ROZKŁADALNE I NIEROZKŁADALNE, A POLISEMY I HOMONIMY.

2. Kompozycyjność związków frazeologicznych

Koncepcje składnikowe, a w szczególności hipoteza konfiguracyjna, zapoczątkowały falę dyskusji oraz badań skupiających się na zagadnieniu, **w jakim stopniu znaczenia związków frazeologicznych są rozkładalne**. W przeciwieństwie do tradycyjnych, niekompozycyjnych teorii języka figuratywnego, które postulowały, że związki idiomatyczne są niemożliwymi do analizy semantycznej całościowymi zbitkami, które przechowuje się w pamięci jako długie wyrazy (takie stanowisko reprezentują np. N. Chomsky, 1980, B. Fraser, 1970, J. J. Katz, 1973, U. Weinreich, 1966), **teorie kompozycyjne** zakładają, iż struktury idiomatyczne różnią się pod względem stopnia kompozycyjności. Stopień kompozycyjności określa, jak mocno znaczenia dosłowne poszczególnych elementów składowych frazeologizmu uczestniczą w interpretacji globalnego znaczenia figuratywnego. R. W. Gibbs i jego współpracownicy (R. W. Gibbs, N. P. Nayak 1989, R. W. Gibbs, N. P. Nayak, C. Cutting, 1989) zaproponowali **continuum kompozycyjności idiomów**, które dzieli struktury idiomatyczne na trzy zasadnicze kategorie:

- 1) Pierwszą z nich stanowią tzw. **struktury idiomatyczne normalnie kompozycyjne** (*normally decomposable*), czyli takie związki wyrazowe, w których widoczny jest wyraźny związek pomiędzy dosłownym znaczeniem poszczególnych wyrazów a sensem globalnym całego związku. W literaturze takie struktury określa się również terminem *przejrzyste* (*transparent*).
- 2) Drugą kategorię stanowią **wyrażenia idiomatyczne anormalnie kompozycyjne** (*abnormally decomposable*), czyli takie, w których znaczenia dosłow-

ne części składowych idiomu pozostają w relacji metaforycznej z ich figuratywnym znaczeniem.

Dość często w literaturze przedmiotu pierwsza i druga grupa związków jest traktowana łącznie (np. L. Iralde i A. Lainé, 2004) i grupę tę określa się w całości jako **kategorię struktur przejrzystych**. Ten typ związków reprezentuje np. zwrot *zostawić kogoś na lodzie*, ponieważ istnieje związek pomiędzy znaczeniem dosłownym tego zwrotu oraz jego interpretacją przenośną: lód jest tutaj metaforą niepewnej, śliskiej sytuacji.

- 3) Trzecia kategoria kompozycyjności wyróżniona przez Gibbsa i współpracowników obejmuje **wyrażenia idiomatyczne niekompozycyjne (*nondecomposable*)**. Takie struktury nazywa się również *nieprzezroczystymi (opaque)*, ponieważ w tym wypadku nie ma żadnego związku pomiędzy interpretacją dosłowną komponentów, a globalnym znaczeniem przenośnym całej struktury. Przykładem może być wspomniany już zwrot *kopnąć w kalendarz*. Znaczenia komponentów idiomu należą tu do odmiennych pól semantycznych niż ich metaforyczne odpowiedniki, gdyż kopanie nie ma nic wspólnego z umieraniem.

R. W. Gibbs wraz ze współpracownikami (R. W. Gibbs, N. P. Nayak, C. Cutting, 1989) zaproponował tzw. **hipotezę kompozycyjności idiomów (*idiom decomposition hypothesis*)**, która określa wpływ stopnia kompozycyjności idiomów na ich rozumienie. W swoich badaniach wykazał on, iż użytkownicy języka rozumieją idiomy kompozycyjne (normalnie i anormalnie) szybciej niż idiomy niekompozycyjne. Badacze Ci wywnioskowali, że w procesie rozumienia znaczenia figuratywnego następuje automatyczna analiza kompozycyjna znaczeń ich części składowych. Zważywszy na to, że w przypadku struktur niekompozycyjnych taka analiza nie pomaga w dojściu do znaczenia przenośnego, użytkownik języka musi wydobyć ze słownika umysłowego przechowywane w nim znaczenia figuratywne, co wydłuża czas potrzebny do pełnego zrozumienia całej struktury.

Pytanie, w jakim stopniu znaczenie frazeologizmów jest rozkładalne zadają sobie także w swoim artykule M. S. McGlone, S. Glucksberg i C. Cacciari (1994). W tekście badacze ci dowodzą, że związki frazeologiczne nie zachowują się tak jak pojedyncze wyrazy, które nie posiadają wewnętrznej struktury leksykalnej, i co więcej pokazują, że sens wyrazów komponujących związek frazeologiczny odgrywa istotną rolę w rozumieniu globalnym całej struktury.

Ciekawe badania związane z kompozycyjnością idiomów oraz ich rozumieniem prowadziła także w ostatnich latach w Polsce A. Cieślicka (2006). Jej eksperymenty zostały przeprowadzone na rodzimych użytkownikach języka angielskiego oraz

na studentach anglistyki posiadających dobrą, aczkolwiek wyuczoną kompetencję w języku angielskim. Badania pokazały, iż w procesie rozumienia związków idiomatycznych nie-rodzimi użytkownicy języka wykazują wyraźną przewagę aktywacji znaczenia literalnego nad figuratywnym, co prowadzić może do istotnych wniosków dotyczących nauczania i przyswajania frazeologizmów w języku obcym.

Obecna wiedza o związkach frazeologicznych, ich cechach oraz budowie, pozwala spojrzeć na problem ich rozumienia ze zdecydowanie szerszej perspektywy, niż czyniono to czterdzieści lat temu, a więc w czasach gdy pojawiały się pierwsze koncepcje rozumienia znaczeń figuratywnych. W tamtym okresie związki frazeologiczne traktowane były jako zablokowane struktury, które nie poddają się w zasadzie głębszej analizie, ani rozkładowi na czynniki pierwsze. Ale zainteresowanie frazeologią, nieustanny rozwój badań w tej dziedzinie, a także interdyscyplinarne wspomaganie frazeologii przyczyniły się do nowego spojrzenia na związki frazeologiczne. Obecnie coraz częściej dostrzega się ich kompozycyjny charakter, a prowadzone eksperymenty pokazują, iż utrwalone znaczenia przenośne przypisane frazeologizmom często są umotywowane. Niemniej jednak pomimo dużego stanu wiedzy na temat złożonej natury semantycznej związków frazeologicznych, nie można mówić o jednej, zawsze weryfikowalnej hipotezie dotyczącej rozumienia znaczeń frazeologizmów. Modele składnikowe postulujące tam gdzie to możliwe kompozycyjność związków frazeologicznych oraz współdziałanie rozumienia dosłownego i przenośnego w całościowej interpretacji frazeologizmu wydają się bliższe prawdy, ale całkowite ich potwierdzenie wymagałoby jeszcze dalszych, specjalistycznych badań.

3. Odbiór i przyswajanie frazeologizmów w języku ojczystym

Mechanizmy przyswajania związków frazeologicznych także wzbudzają od pewnego czasu zainteresowanie badaczy, ale brakuje wciąż kompleksowych opracowań z tego zakresu, ponieważ dotychczasowe badania nie są jeszcze wyczerpujące. Odbiór frazeologizmów, ich przetwarzanie oraz przyswajanie przebiegają trochę inaczej w języku ojczystym, nabywanym w naturalnych warunkach w dzieciństwie, a odmiennie w języku obcym, przyswajanym w sztucznych warunkach szkolnych, dlatego należy raczej traktować te zagadnienia rozdzielnie.

Pierwsze europejskie prace dotyczące badań nad językiem dziecka pochodzą z końca XVIII wieku i ich autorem jest niemiecki filozof D. Tiedman, który opisał psychiczny i językowy rozwój swojego syna. W połowie XIX w. powstało wiele dzienników opisujących rozwój językowy dzieci (np. prace autorstwa J. Boudouina de Courtenay lub Jakobsona). Niemniej jednak badania zajmujące się przyswajaniem struktur frazeologicznych pojawiają się dopiero wiele lat później. Pierwsze

pionierskie, ale istotne dla sprawy eksperymenty pochodzą z lat 70 i 80 XX w. Jednocześnie rozwijająca się psycho i neurolingwistyka dostarczają wiedzę, która wykorzystywana jest w studiach nad rozumieniem i przyswajaniem związków frazeologicznych. Badania psycholingwistyczne pokazują, że nasze rozumowanie jest z zasady globalizujące oraz syntetyczne. Nasza percepcja również wykazuje tendencje postrzegania pewnych całości tworzonych z rozdzielnych elementów. Ponadto procesy składniowe leżące u podstaw formułowania naszych wypowiedzi też zakładają łączenie poszczególnych elementów, takich jak wyrazy w grupy, np. syntagmy nominalne czy werbalne, a następnie w zdania i teksty. Eksperymenty dowodzą także, że procesy naszej pamięci też preferują blokowanie i struktury globalne. Powyższe tendencje powinny więc korelować dobrze z rozumieniem i przyswajaniem struktur frazeologicznych, które jako związki polileksykalne są z natury rozczłonkowane w formie, ale na poziomie treści wykazują wyraźną tendencję do syntetycznego i globalnego przekazu.

Przyswajanie jednostek frazeologicznych, a zwłaszcza posługiwanie się nimi na poziomie produkcji językowej wymaga jednak od użytkownika zdolności abstrakcyjnego posługiwania się symbolami oraz sporej wiedzy pragmatycznej koniecznej do używania wyrażen ambiwalentnych, dlatego też początkowo sądzono, że rozumienie i przyswajanie frazeologizmów następuje w późniejszym wieku w rozwoju jednostki. Badania, których autorami są D. N. Lodge i E. A. Leach (1975) oraz M. A. Nippold (1988) pokazują jednak, iż rozumienie związków frazeologicznych rozpoczyna się już w wieku przedszkolnym i rozwija się w kolejnych okresach życia. Podobne wnioski wysuwa także A. Buhofer (1980). W latach 80 XX w. na Uniwersytecie w Zürichu grupa naukowców przeprowadziła eksperymenty z udziałem dzieci i młodzieży w wieku od 2 do 15, które podważyły hipotezę o późnym przyswajaniu związków frazeologicznych. Hipoteza ta została wysunięta biorąc pod uwagę fakt, że frazeologizmy wymagają odniesienia do złożonych strategii myślenia i rozumowania. A. Buhofer (*ibidem*) pokazuje jednak, że przyswajanie struktur frazeologicznych rozpoczyna się bardzo wcześnie w rozwoju językowym dziecka. Ich rozpoznawanie w sytuacjach komunikacyjnych i mimowolne uczenie następuje już we wczesnych fazach rozwoju dziecka, a więc w wieku od 4 do 6 lat. Oczywiście świadome używanie struktur frazeologicznych wraz z pełnym odniesieniem się do ich przekazu symbolicznego lub metaforycznego wymaga od użytkownika wykorzystania złożonych, abstrakcyjnych operacji mentalnych i dlatego jest możliwe dopiero w okresie młodzieńczym, to znaczy w wieku od 12 do 15 lat. Wiek ten koreluje z ostatnim okresem wyróżniony przez J. Piageta (1961, 1962, 1968) w rozwoju intelektualnym i językowym człowieka, który nazywany jest etapem konceptualnych operacji formalnych.

J. Piaget (*ibidem*) wyróżnia trzy istotne okresy w rozwoju intelektualnym i językowym człowieka. Są to:

- 1) Faza sensoryczno-motoryczna (*stade sensori-moteur*).
- 2) Faza przedoperacyjna i przedkonceptualna (*stade pré-opératoire et pré-conceptuel*).
- 3) Faza konceptualnych operacji formalnych (*stade conceptuel des opérations formelles*).

Ponadto wyróżnia on także kilka cech charakterystycznych dla inteligencji dzieci i dorosłych.

Inteligencja dzieci:

- wynika z tego, co dziecko przeżyło i doświadczyło,
- bazuje na realnych doświadczeniach,
- jest indywidualna i egocentryczna,
- wiąże się z percepcją i wizualizacją,
- bazuje na operacjach konkretnych,
- odnosi się do systemu przedkonceptualnego i przedoperacyjnego.

Inteligencja dorosłych:

- wiąże się z myśleniem,
- operuje na znakach i symbolach,
- jest społeczna,
- jest logiczna i formalna,
- wiąże się z myśleniem abstrakcyjnym i generalizującym,
- odnosi się do systemu konceptualnego i operacji formalnych.

Świadome używanie struktur frazeologicznych wraz z pełnym rozumieniem znaczeń figuratywnych wymaga od ich użytkownika osiągnięcia poziomu inteligencji dorosłych, zwłaszcza z uwagi na konieczność abstrakcyjnych procesów myślowych, które są niezbędne przy posługiwaniu się frazeologizmami.

Na uwagę zasługuje także **model rozwoju kompetencji frazeologicznej** (*modèle de développement de la compétence figurée*), który został zaproponowany przez M. C. Levorato oraz C. Cacciari (1995). Model ten postuluje cztery fazy, w których jednostka nabywa zdolność rozumienia wyrażeń i zwrotów o znaczeniach idiomatycznych. Niemniej jednak następstwo oraz usytuowanie poszczególnych faz w czasie nie daje się tutaj ująć w bezwzględne prawidłowości weryfikowalne u każdej jednostki.

- 1) Okres do ok. 6 – 7 lat. W tym okresie dziecko posługuje się strategiami dosłownymi nie angażując kontekstu w proces rozumienia. Strategie literalne wiążą się z myśleniem konkretnym i rzeczowym dziecka, co jedno-

częściej umacnia jego tendencję do konceptualizacji dosłownej i referencyjnej w języku.

- 2) W drugiej fazie wzrasta wyraźnie rola kontekstu. Dziecko zaczyna traktować kontekst jako istotne źródło odniesienia w odbiorze językowym. Pozwala to dziecku czasem odnieść się do znaczenia figuratywnego. W tej fazie dostrzega ono związek pomiędzy wypowiedzią a znaczeniem, które ta wypowiedź niesie w nawiązaniu do szeroko pojętego kontekstu.
- 3) Począwszy od 10-11 lat konwencja językowa oraz rozumienie symboliczne zaczynają odgrywać dominującą rolę. Kontekst nie jest już kluczowy dla rozumienia językowego.
- 4) Związki o znaczeniu idiomatycznym są dobrze rozumiane już na poziomie trzeciej fazy, ale dopiero w czwartej, ostatniej fazie dziecko osiąga zdolność samodzielnego generowania takich struktur w naturalnych warunkach komunikacyjnych.

Odbiór związków frazeologicznych uzależniony jest także od czynników mogących wpływać na ich rozumienie. Można wyróżnić **kilka czynników determinujących rozumienie frazeologizmów**, np.:

- 1) Stopień łatwości i przystępności danej struktury (*degré de familiarité de l'expression*), (cf. M. A. Nippold i M. Rudzinski (1993) oraz M. A. Nippold i C. L. Taylor (1995)).
- 2) Stopień przejrzystości metaforycznej (*degré de transparence métaphorique*), (cf. M. A. Nippold i M. Rudzinski (1993) oraz M. A. Nippold i C. L. Taylor (1995, 2002)).
- 3) Obecność kontekstu wprowadzającego znaczenie figuratywne. Kontekst ten zdecydowanie ułatwia zrozumienie danej struktury do ok. 9 lat. Natomiast począwszy od wieku 10 lat zaczyna dominować konwencja językowa. Dzieci mogą więc opierać swoją interpretację na językowej charakterystyce wypowiedzi i obecności różnych kontekstów wprowadzających strukturę idiomatyczną. Dowodzą tego w swoich pracach już J. D. Douglas i B. Peel (1979) oraz B. P. Ackerman (1982) i J. Bernicot (2000). Niemniej jednak badania z ostatniej dekady, których autorem jest V. Laval (2001, 2003) pokazują, iż kontekst pozostaje istotnym czynnikiem w odbiorze i rozumieniu frazeologizmów także u dorosłych.

A. Ortony, T. J. Turner i N. Larson-Shapiro (1985) pokazują, iż przyswajanie utrwalonych struktur wyrazowych jest wydatnie uzależnione od częstotliwości najszybszych kontaktów językowych z taką strukturą. Niektórzy badacze (np. R. W. Gibbs, 1987, 1991; M. A. Nippold, M. Rudzinski, 1993; M. C. Levorato, C. Cacciari, 1995)

są zdania, iż opaczne związki metaforyczne bywają przyswajanie za pomocą strategii globalnych, to znaczy przez ich wielokrotne powtarzanie.

Badania przeprowadzone przez C. Dean Qualls, B. Treaster, G. W. Blood i C. Scheffner Hammer (2003) pokazują, że dzieci średnio w wieku 10,2 lat potrafią zrozumieć i właściwie zinterpretować wyrażenia i zwroty idiomatyczne, które spotykają w swoim otoczeniu, a także odróżnić zwyczajowe związki potoczne od właściwych związków idiomatycznych. Podobnie L. Iralde i A. Lainé (2004) zwracają uwagę na wiek w okolicach 10-11 lat, który jest decydującym momentem w rozwoju językowym. Natomiast w okresie 11-12 lat wyraźnie utwierdza się konwencja językowa jako narzędzie rozumienia. Badania prowadzone przez L. Iralde i A. Lainé (ibidem) dowodzą, że około 10-11 lat następuje wydatne zwiększenie rozumienia znaczeń idiomatycznych, co świadczy o rozwoju konwencji językowej. Ich badania pokazują także, że kontekst odgrywa zawsze istotną rolę w rozumieniu znaczeń figuratywnych.

Ponadto badania prowadzone na Uniwersytecie w Zürichu (cf. H. Burger, A. Buhofer, A. Sialm, 1982) dowodzą, że przyswajanie frazemów przez dzieci zaczyna się w okresie przedszkolnym i że jest związane z codziennym użyciem tych struktur w ich otoczeniu. Późniejsze analizy psycholingwistyczne autorstwa A. Haecchi-Buhofer (2004) pokazują, że w zasadzie frazemy nie stanowią dla dzieci wyjątkowej trudności, ponieważ są przez nie przyswajane podobnie jak reszta słownictwa w języku ojczystym. Natomiast rozumienie i nauka frazemów w językach obcych przebiega z wykorzystaniem odmiennych strategii i z udziałem przyswojonej już frazeologii macierzystej. Badacze niemieccy ze szkoły w Zürichu podkreślają fakt, iż rozwój kompetencji frazeologicznych następuje zawsze poprzez naukę i doświadczenie. Nie jest to umiejętność nabywana przez użytkownika języka w momencie pierwszego kontaktu ze sfrazeologizowaną strukturą.

4. Podsumowanie

Percepcja, rozumienie oraz przyswajanie frazeologii to procesy dość skomplikowane, które nie doczekały się jeszcze jednoznacznych i bezwzględnie potwierdzonych teorii. Analizy prowadzone w tym zakresie, a także większe możliwości badawcze w naszych czasach pozwalają na lepszy i bardziej wielowymiarowy ogląd tych zjawisk. Bardzo istotna wydaje się kwestia kompozycyjności frazemów, a zwłaszcza skalarny charakter tego zjawiska. *Continuum* ograniczone z jednej strony przez struktury o transparentnych znaczeniach, a z drugiej strony przez związki całkowicie opaczne, o znaczeniach mocno idiomatycznych, pokazuje, że nie można traktować jednakowo tak zróżnicowanych tworców językowych. Natura semantyczna frazeologizmów, a przede wszystkim stopień skom-

plikowania struktury semantycznej związków idiomatycznych wydatnie determinują ich rozumienie i przyswajanie. Uczenie się struktur idiomatycznych w języku ojczystym jest procesem naturalnym i podświadomym. Rozpoczyna się we wczesnym dzieciństwie, ale jego pierwsze efekty można obserwować właściwie dopiero w okresie ok. 10-11 lat. Odmienne są natomiast procesy uczenia się frazeologii obcej, zwłaszcza te przebiegające w warunkach szkolnych i rozpoczynające się w momencie, gdy frazeologia ojczysta jest już wyraźnie przyswojona. Ale to już temat innych rozważań ...

Bibliografia

- Ackerman B. P. , 1982, On comprehending idioms: Do children get the picture ?, *Journal of Experimental Psychology*, 33, 439-454.
- Bernicot J. , 2000, La pragmatique des énoncés chez l'enfant, in: *L'acquisition du langage: le langage en développement au-delà de trois ans*, M. Kail, M. Fayol (éds.), Presses Universitaires de France, Paris, 45-82.
- Bobrow S. A. , Bell S. M. , 1973, On catching on to idiomatic expressions, *Memory and Cognition*, 1, n° 3, 343-346.
- Brassard C. , Somesfalean S. , Toussaint A. , 1998, Le décodage des expressions idiomatiques, www.er.uqam.ca/nobel/scilang/cesla98/textes/5TXTCARO.html, 1-15 (20.02.2009).
- Buhofer A. , 1980, *Der Erwerb von phraseologischen Wortverbindungen*, Frauenfeld: Verlag Huber, Zürich.
- Burger H. , Buhofer A. , Sialm A. , 1982, *Handbuch der Phraseologie*, Walter de Gruyter, Berlin und New York.
- Cacciari C. , Tabossi P. , 1988, The comprehension of idioms, *Journal of Memory and Language*, 27, 668-683.
- Chomsky N. , 1980, *Rules and representations*, Columbia University Press, New York.
- Cieślicka A. , 2006, W poszukiwaniu pomostu między psycholingwistyką a dydaktyką. Implikacje badań psycholingwistycznych nad kompozycyjnością idiomów dla rozwoju obcojęzycznej kompetencji metaforycznej, in: *Komunikacja językowa w społeczeństwie informacyjnym - nowe wyzwania dla dydaktyki języków obcych*, J. Knieja, U. Paprocka-Piotrowska (red.), Tow. Naukowe KUL, Lublin, 156-172.
- Dean Qualls C. , Treaster B. , Blood G. W. , Scheffner Hammer C. , 2003, Lexicalization of idioms in urban 5th graders: a reaction time study, *Journal of Communication Disorders*, 5248, 1-17.
- Duglas J. D. , Peel B. , 1979, The development of metaphor and proverb translation in children grades 1 through 7, *Journal of Educational Research*, 73, 116-119.
- Estill R. , Kemper S. , 1982, Interpreting idioms, *Journal of Psycholinguistic Research* 11, n° 6, 559-568.
- Fraser B. , 1970, Idioms within a transformational grammar, *Foundations of Language*, 6, 1, 22-42.

- Gibbs R. W. , 1980, Spilling the beans on understanding and memory for idioms in conversation, *Memory and Cognition*, 8, 149-156.
- Gibbs R. W. , 1986, Skating on thin ice: literal meaning and understanding idioms in conversation, *Discourse Processes*, 9, 17-30.
- Gibbs R. W. , 1987, Linguistic factors in children's understanding of idioms, *Journal of Child Language*, 14, 569-586.
- Gibbs R. W. , 1991, Semantic analyzability in children's understanding of idioms, *Journal of Speech and Hearing Language*, 34, 613-620.
- Gibbs R. W. , Nayak N. P. , 1989, Psycholinguistic studies on the syntactic behavior of idioms, *Cognitive Psychology*, n° 21, 100-138.
- Gibbs R. W. , Nayak N. P. , Cutting C. , 1989, How to kick the bucket and not decompose: Analyzability and idiom processing, *Journal of Memory and Language*, n° 28, 576-593.
- Haecki-Buhofer A. , 2004, La compréhension des phrasèmes: approches psycholinguistiques, in: *L'espace euro-méditerranéen: une idiomaticité partagée*, tome 2, Tunis, 141-148.
- Iralde L. , Lainé A. , 2004, Compréhension d'expressions idiomatiques familières selon leur degré de transparence métaphorique chez l'enfant et l'adolescent de langue maternelle française, *Le Langage et l'Homme*, vol. XXXIX, n° 2, 142-166.
- Katz J. J. , 1973, Compositionality, idiomaticity and lexical substitution, in: *A festschrift for Morris Halle* , S. R. Anderson, P. Kiparsky (eds.), Holt, Reinhart and Winston, New York, 357-376.
- Laval V. , 2001, How do french-speaking children and adults understand idioms?, in: *Pragmatics and discourse*, I. Diazabal, B. MacWhinney (eds.), Cascadilla Press, Donastia.
- Laval V. , 2003, Idiom comprehension and metapragmatic knowledge in French children, *Journal of Pragmatics*.
- Levorato M. C. , Cacciari C. , 1995, The effects of different tasks on the comprehension and production of idioms in children, *Journal of Experimental Child Psychology*, 60, 261-283.
- Lodge D. N, Leach E. A. , 1975, Children's acquisition of idioms in the English language, *Journal of Speech and Hearing Language*, 18, 521-529.
- McGlone M. S. , Glucksberg S. , Cacciari C. , 1994, Semantic productivity and idiom comprehension, *Discourse Processes*, 17, 167-190.
- Nippold M. A. , 1988, Figurative language, in: *Later language development, ages 9 through 19*, M. A. Nippold (ed.), College Hill Press, Boston, 179-209.
- Nippold M. A. , Rudziński M. , 1993, Familiarity and transparency in idiom explanation: a developmental study of children and adolescents, *Journal of Speech and Hearing Research*, 36, 728-737.
- Nippold M. A. , Taylor C. L. , 1995, Idiom understanding in youth: further examination of familiarity and transparency, *Journal of Speech and Hearing Research*, 38, 426-433.
- Nippold M. A. , Taylor C. L. , 2002, Judgments of idioms familiarity and transparency: a comparison of children and adolescents, *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 45, 384-391.

- Onifer W. , Swinney D. A. , 1981, Accessing lexical ambiguities during sentence comprehension: Effects of frequency of meaning and contextual bias, *Memory and Cognition*, 9, n° 3, 225-236.
- Ortony A. , Turner T. J. , Larson-Shapiro N. , 1985, Cultural and instructional influences on figurative language comprehension by inner city children , *Research in the Teaching of English*, 19, 25-36.
- Piaget J. , 1961, *Les mécanismes perceptifs*, Presses Universitaires de France, Paris.
- Piaget J. , 1962, *Le langage et les opérations intellectuelles*, Presses Universitaires de France, Paris.
- Piaget J. , 1968, *Formation du symbole chez l'enfant*, Delachaux et Niestlé, Neuchâtel.
- Searle J. P. , 1979, Metaphor, in: *Metaphor and thought*, A. Ortony (eds.), Cambridge University Press.
- Swinney D. A. , 1979, Lexical access during sentence comprehension: (re)consideration of context effects, *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 18, 645-660.
- Swinney D. A. , Cutler A. , 1979, The access and processing of idiomatic expressions, *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 18, 523-534.
- Titone D. A. , Connine C. M. , 1994a, The comprehension of idiomatic expressions : Effects of predictability and literality, *Journal of Experimental Psychology : Learning, Memory and Cognition* 20, n° 5, 1126-1138.
- Titone D. A. , Connine C. M. , 1994b, Taking on semantic commitments: Processing semantically non-decomposable and decomposable idioms", in: *7th Annual CUNY Conference on Human Sentence Processing*.
- Titone D. A. , Connine C. M. , 1999, On the compositional and non compositional nature of idiomatic expressions, *Journal of Pragmatics*, 31, 1655-1674.
- Weinreich U. , 1966, Problems in the analysis of idioms, in: *Substance and structure of language*, J. Puhvel (ed.), University of California Press, Berkeley, 23-81.

